

Nutq madaniyati tarixidan. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati.

REJA:

1. Nutq madaniyati haqidagi ta'limotning shakllanishi:
 - a) Qadimgi Gretsiya va Rimda nutq madaniyati masalalari.
 - b) Rossiya tarixida notiqlik san'atining rivoj topishi.
 - v) O'rta Osiyo madaniyati tarixida nutq madaniyatining o'ziga xos mavqei.
2. Notiqlik san'ati haqida.
3. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati.

Kishilar chiroyli, mazmundor nutq masalasi bilan juda qadimdan qiziqib keladilar. Qadimgi Gretsiya (Yunoniston) da va Rimda nutq madaniyatining nazariy asoslari yaratildi. Nutq oldiga qo'yiladigan talablar ishlab chiqildi. Bu davrda davlatning, savdo-sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi, notqlikni san'at darajasiga ko'tardi. Yetuk inson bo'lishi uchun albatta, notqlik san'atini egallash shart qilib qo'yiladi. Ana shu ehtiyoj tufayli notqlik nazariyasi yaratildi. Uning TSitseron, Demosfen, Kvintilian, Aristotel kabi nazariyotchilari yetishib chiqdi. Eramizning 335 -yilida Aristotelning «Ritorika» si yaratildi. Unda notiq oldiga quyidagilarni vazifa qilib qo'ydi:

- materialni har tomonlama tayyorlash;
- materialni joylashtirish rejasini belgilash;
- materialni o'zlashtirish, nutq qurilishini to'g'rilash;
- notiqning nutq materialini o'rganishi;
- materialni so'z bilan ifodalash;
- nutqni talaffuz qilish, ya'ni nutq jarayoni.

Bu talablar hozir ham o'z kuchini saqlab kelmoqda. O'sha davr sud notqligida yuksak muvaffaqiyatlarga erishdi, notqlik san'ati nazariyasiga ulkan hissa qo'shdi.

TSitseronning «Notiq haqida», «Notiq», «Brut» asarlari hozir ham ma'lum qimmatga egadir.

Rim notqlik maktabining yana bir buyuk vakili Mark Fabiy Kvintiliandir. U o'zining «Notiq bilimi haqida» kitobida bilimdonlikni notqlikning birinchi sharti qilib qo'yadi. Kvintilian notqlikka doir bilimni juda yoshlikdan o'rgana borish kerak, deydi. Nutqning tinglovchi uchun tushunarli bo'lishiga katta ahamiyat beradi. U: «Sen shunday so'zlaginki, seni har bir kishi tushuna olsun», - degan edi.

Xullas, qadimgi Yunoniston va Rimda madaniy notqlik nazariyasi rivojlantirildi. Bu nazariya keyinchalik Yevropada nutq madaniyatiga bag'ishlangan fanning maydonga kelishiga asos bo'ldi.

Rossiya tarixida notiqlik san'atiga bo'lgan e'tibor, asosan Pyotr I davrida ancha kuchaydi. XVII - XVIII asrlarga kelib, rus notiqligida, asosan beshta yo'nalish mavjud edi:

1. Yuqori doiradagi dvoryanlar orasida mavjud bo'lgan saroy notiqligi.
2. Diniy notiqlik.
3. Xalq notiqligi (Xalq qo'zg'oloni rahbarlarining)
4. Harbiy notiqlik
5. Diplomatik notiqlik.

M.V.Lomonosovning xizmatlari tufayli rus tili nutq madaniyati borasida jiddiy nazariy fikrlar o'rtaga tashlandi, uning amaliy ahamiyati nimada ekanligi ko'rsatib berildi, rus tilining lisoniy boyliklari asosida ijodiy rivojlantirildi. M.V.Lomonosovning «Rus she'riyati qoidalari haqida maktublar» (1739), «Rus grammatikasi» (1755-1957), «Nutq madaniyati bo'yicha qisqacha qo'llanma» (1748) kabi asarlari rus tilini ilmiy o'rganishni boshlab beribgina qolmasdan, rus tilshunosligining keyingi taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati bilan shug'ullaning o'ziga xos mavqega ega.

Taniqli siyosatshunos olim Nazrullo Jo'rayev o'zining «Agar ogohsen...» nomli kitobida haqli ravishda yozganidek, «TSivilizatsiya dunyoning turli mintaqalarida turlicha yuz berib, muayyan hududlar aholisi dunyoqarashi va turmush tarziga chuqur o'rnashgan. TSivilizatsiya, jumladan Yunonistonda nafosat, Hindistonda din, Ovrupada moddiy texnika taraqqiyoti, Turonda esa axloq tarzida vujudga kelgan. Yurtimizda axloq benihoya serqamroq, qiyosi yo'q tushuncha sifatida ardoqlanib kelingan. Ma'nili va bejirim gapira bilish, nutqdagi ma'qul va noma'qul so'zlarni ilg'ay olish, so'zning orqa o'ngini, munosib o'rnini farqlay bilish, nutq odobi kabi fazilatlar Turonda inson umumiy axloqining ma'naviy rasoligining tayanch ustunlaridan sanalgan».

Va'zxonlikning, balog'at (chechanlik, notiqlik) san'atining usuli bilan nutq oldiga qo'yilgan talablar mukammallashib bordi. Buyuk allomalar Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud

Qoshg'ariy, Zamahshariy kabilar tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka bag'ishlangan asarlar yozdilar yoki boshqa sohalarga doir asarlarida bu mavzuga aloqador fikrlar bildirdilar.

Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining «Geodeziya» asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi va tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fanning inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir. Inson nutqi o'z tuzilishi materialiga ko'ra rostni ham, yolg'onni ham ifodalashi mumkin. Bu ko'plab munozaralarga sabab bo'ladi. Inson bu munozaralar jarayonida rostni yolg'ondan ajratadigan «mezon» ni yaratadi. Bu mantiq fani edi. Inson nutqida shubhali o'rinlar sezilsa, ma'lum «mezon» yordamida ular tuzatiladi. Olim mantiqni o'rganmaganlarga: «Agar u dangasalikni tashlab, oromga berilmasdan, gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika), aruz (she'r o'lchovi) va mantiq (logika) ni mutolaa qilganda edi, so'z zotan, nasr va nazmga ajralishini bilgan bulardi», - deydi. Demak, Beruniy nutqning ikki xil - nasr, nazm ko'rinishi borligini ko'rsatadi. Nutqning bu turlari ma'lum qoidalar asosida shakllanadi.

Beruniy shakl va mazmun birligiga katta ahamiyat beradi. SHakl mazmunga xizmat qilishi kerak. Mazmunsiz har qanday chiroyli shakl ham el orasida e'tibor qozonmaydi. Nutqning nasriy shaklida ham nazmiy shaklida ham mazmun bosh mezondir. Nutq o'zining har ikki shaklida ham so'zlovchi o'z oldiga qo'ygan ma'noni ifodalashi shart. Olim yozadi: «So'ngra so'z mana shu ikki qismda (nasr va nazmda) ham so'zlovchi maqsad qilgan ma'nodan iborat bo'lib qoladi». Nasriy va nazmiy nutqda mazmun (ma'no) bor yoki yo'qligini bilish tuzilgan gaplarni bir-biri bilan qiyoslash orqali aniqlanadi. Bu vazifani mantiq fani o'z bo'yniga oladi.

«Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalaning zarur bo'ladi. Ularning birortasiga ham ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasining buzilishi, qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay iloji yo'q».

Har qanday tilning o'z grammatik qurilishi, grammatikasi, uning o'z tartib - qoidalari bo'lishi, bu qoidalarning shu tilda tuzilgan nutq uchun ahamiyati beqiyos

bo'lgani holda boshqa til uchun nozarur bo'lishi mumkin. Beruniy arab tilshunosi bilan fors tilshunosi orasidagi munozarani keltiradi. Fors tilini arab tilidan afzal ko'ruvchi tilshunos shunday deydi: «Eganing raf'da (bosh kelishikda), to'ldiruvchining nasbda (tushum kelishigida) bo'lganidan va sendagi tilning boshqa sabab va ajoyibliklaridan nima foyda bor. Men arab tiliga muhtoj emasman!». Olim bunda munozarachi bir tomondan haq bo'lsa, boshqa tomondan nohaqligini aytadi. «Uning bu xitobi o'ziga nisbatan to'g'ri, lekin mutlaqo to'g'ri emas», - deydi. Bu bilan olim har bir tilning afzalligi o'sha tidda so'zlovchilar uchun zarur, degan fikrni tasdiqlaydi. Beruniy arab tiliga xos balog'at san'ati xususida so'zlaganda yuqoridagi fikrni yana bir bor tasdiqlaydi. U balog'a (t) (notiqlik) arablar nutqiga xosligi, bunday nutq texnikasi arablar uchun fazilat ekanligini bayon etadi. Arab nutqida balog'aning mavjudligi «Qur'on» targ'ibotida muhim ahamiyat kasb etadi. Balog'a arab nutqining ziynatidir. Ammo undan foydalangan bir kishining yuqori mansabga erishuvi va boshqa shunday kishining kambag'allikda yashashiga balog'a aybdor emas, deydi, bunday xol boshqa sabablarga asoslangan bo'lib, «balog'aning fazilatini tushurmaydi». Boshqa tillarda balog'ani egallaganlarning obro' topmaganligiga sabab, «balki balog'aning arablar tilidan boshqa tillarga ko'chirishda bozori yurishmaganidir», - deydi.

Ulug' Vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy (870-950) to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va tugal nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati zo'rligi haqida shunday deydi: «qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi) ga kelganimizda, bu haqida bilimlarning eng birinchisi jismlarga (substantsiya -narsalar) va aktsidentsiya (hodisalar) ga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman».

Ikkinchi ilm grammatikadir; U jismlarga berilgan ismlarni qanday tartibga solishni hamda substantsiya (narsa) na aktsidentsiya (hodisa) ning joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so'zlarni va nutqni qanday tuzishni o'rgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir; Ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o'rgatadi, bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima to'g'ri nima yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, grammatika va mantiq fanlarining nutq tuzishdagi ahamiyatini ikki buyuk olim ham yuksak darajada anglaganlar va ularga katta ahamiyat berganlar.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy (vafoti 997) ham o'zining «Mafotixul - ulum» («Ilmlar kalitlari») asarida o'sha davr nutq madaniyatining ba'zi bir masalalari - devonxona ish qog'ozlari, ularning shakllari, ishlatiladigan istilohlar (terminlar); shuningdek adabiyotshunoslik fani istilohlari, ularning ta'rifi haqida ma'lumot beradi. Asarning beshinchi bobida aruz va qofiya ilmi hamda she'riyatda ishlatiladigan badiiy tasvir vositalari, ularning fazilatlarini va nuqsonlarini ustida so'zlaydi.

Bu shuni ko'rsatadiki, X asrdayoq ulkamizda badiiy nutq yuksak darajada rivojlangan. Uning nazariyasi, mukammal ishlangan edi.

Qadimgi SHarq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri «Qobusnoma» da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomoz gaplar aytilgan bo'lib, ular hozir ham ma'lum darajada ahamiyatini yo'qotmagandir. «Qobusnoma» Kaykovus tomonidan 1082-1083 -yillarda yaratilgan bo'lib, 44 bobdan iborat. Uning 6-7 boblari so'z odobi haqidadir. Asar muallifning farzandiga qilgan nasihatlarini sifatida yozilgandir. U farzandini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi: «... yaxshi so'zlashga o'rgan va muloyim so'zlashdan boshqa narsani odat qilma, negaki qanday so'zni gapirishni istasang, til shuni gapiradi. So'zni o'z joyida so'zla, joyida aytilmagan so'z, agar u yaxshi so'z bo'lsa ham yomon ko'rinadi». «Kishi suxandon va notiq bo'lishi lozim». Har bir notiq o'z nutqi ustida ko'p mashq qilishi xalq oldida nutq so'zlaganda yoqimli va bamani gapirishi, xalqning e'tiborini qozonishi zarur. «Xalq oldida gapirganda so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin. Haloyik sening so'z bilan

baland darajaga erishganingni bilsin, chunki kishining martabasini soʻz orqali biladilar, ... har kishining aholi oʻz soʻzi ostida yashiringan boʻladi».

Kaykovusning notiq soʻzning maʼnolarini har tomonlama oʻrgangan boʻlishi kerak, deb hisoblaydi: «Ey, farzand, soʻzning yuz va orqa tomonini bilgin, ularga rioya qilgin, soʻzlaganingda maʼnoli gapir, bu notqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda soʻzning qanday maʼnoga ega ekanini bilmasang, qushga oʻxshaysan, bunday qushni toʻti deydilar!. SHunday kishini notiq (suxanguy) deymizki, uning har soʻzi xalqqa tushunarli boʻlsin va xalqning har soʻzi unga ham maʼlum boʻlsin. Oʻylamasdan soʻzlama, har bir soʻzni oʻylab gapir, to aytgan soʻzingdan pushaymon boʻlmagaysan. Agar soʻzni va ilmni yaxshi bilsang ham, hech bir soʻzni buzma toʻgʻri taʼrifla. Soʻzni bir xilda gapir».

Kishi kamtar boʻlishi kerak, oʻzini xalq orasida oddiy, kamtar tutishi lozim, mahmadonalik qilish, koʻp gapirish donolik belgisi emas... «Ey farzand, agar sen har qanday notiq boʻlsang ham, oʻzingni bilganlardan pastroq tutgil, toki soʻzing bilimdonligi vaqtida bekor boʻlib qolmagaysan. Koʻp bilu, oz soʻzla, kam bilsang, koʻp soʻzlama, chunki aqlsiz kishi koʻp soʻzlaydi, deganlarki, jim oʻtirish salomatlik sababidir. Koʻp soʻzlovchi aqlli odam boʻlsa ham, xalq uni aqlsiz deydi...».

Soʻzning qadri, undan foydalanish, kam soʻzlab, koʻp maʼno yuklash, ravshan fikrlash kabi masalalar ustida XII-XIII asr mutafakkirlari Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiylar ham ibratli fikrlar bildirganlar.

Ulugʻ shoir Yusuf Xos Xojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi boʻlgan «Qutadgʻu bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asarida soʻzlarni toʻgʻri tanlash va qoʻllash haqida: «Bilib soʻzlasa soʻz bilig sanalur» degan edi.

Qisqa soʻzlash, soʻzlarga iloji boricha koʻproq maʼno yuklash haqida:

Ugush soʻzlama soʻz biror soʻzla oz,

Tuman soʻz tugunni bu bir soʻzla yoz.

Mazmuni: Soʻzni koʻp soʻzlama, kamroq soʻzla. Tuman (ming) soʻz tugunini shu bir soʻz bilan yech.

Gapirishdan maqsad so'zlovchi ko'zda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga to'g'ri, ta'sirchan yetkazishdan iborat. SHunday ekan, nutqning to'g'riligi, ravonligi va mantiqiyiligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir so'zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda hovliqmasdan, so'zning ma'nolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi:

Til asig'i talim bor, basingma uqush, -

Ara o'gdilur til, ara ming sukush.

Necha mundog' ersa bilib so'zla so'z,

So'zing bulso' kursu karaguka ko'z.

(Tilning foydasi talaydir, ortiqcha hovliqma,

Goho til, maqtaladi, goho sukiladi.

Modomiki shunday ekan, so'zni bilib so'zla,

So'zing ko'r uchun ko'z bo'lsin (u) ko'ra bilsin.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham so'zlaganda nutqni o'ylab shoshmasdan tuzishga, keraksiz yaramas so'zlarni ishlatmaslikka, mazmundor so'zlashga chaqiradi. Noto'g'ri tuzilgan nutq tufayli keyin hijolat chekib yurmagan, deb so'zlovchini ogohlantiradi:

Uqub so'zla so'zni eva so'zlama,

So'zing kizla, keding, boshing kizlama.

(So'zni o'qib so'zla, shoshib gapirma (keraksiz, yaramas) so'zlarni yashir,

Yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma).

O'z zamonasining buyuk shoirlaridan biri bo'lgan Amir Hisrav Dehlaviy (XIV) nutqni ta'sirli emotsional va shu bilan barobar mazmundor tuzishga da'vat qiladi:

So'zlaringda bo'lsa fikru o'y yoniq, bo'lsin har so'zingda bir nuqta aniq.

Yana nutqda aytiladigan fikrni ko'ngilda pishitib, ravon qilib aytilsa, u mazmundor va ohangdor bo'lishi haqida quyidagicha fikr bildirilgan:

Nazm aytsam, aytaman ta'b o'lchovida o'lchabon,

O'lchanib aytilsa nuqta, bo'lmas o'lchov besamar.

O'zbek mumtoz adabiy tilining homiysi bo'lgan buyuk Alisher Navoiy notqlik san'atini o'z davrida yuksak darajaga ko'taribgina qolmay, nutq madaniyati nazariyasi bilan ham jiddiy shug'ullangan. U «Mahbubul-qulub» asarining 24 - bobini voizlikka bag'ishlagan, «Muhokamatul lug'atayn» va «Majolisun nafa'is» asarlari esa bevosita tilshunoslikning nazariy muammolarini hal qilishga, o'zbek tilining boshqa tillar o'rtasida tutgan o'rnini belgilab berishga hamda o'zbek nutqi madaniyatini o'rganishga qaratilgan Navoiy ijodi tufayli o'zbek adabiy tili XV asrda olamga mmashhur adabiy asarlar yaratishga kodir til ekanligini namoyish qildi. Uning asarlari ayniqsa, gazallari o'zbek adabiy tilida nutq madaniyati amaliyotining rivojiga bebaho hissa bo'lib kushildi.

Alisher Navoiy o'zining «Muhokamatul lug'atayn» asarida har bir tilning katta yoki kichikligidan qat'iy nazar, o'ziga xos ijobiy tomonlari borki, ularni boshqa biror tildan topib bo'lmaydi, degan fikrni aytib, fors tili shuhrat topgan til bo'lishiga qaramasdan, turkiy tilda bo'lgan ba'zi bir imkoniyatlar unda yo'qligini bayon etadi va dalil sifatida o'sha davr o'zbek tilida amal qilgan 99 dona fe'lni keltirib ular fors tilida yo'q ekanligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiyning «Muhokamatul lug'atayn», «Mahbubul kulub», «Nazmul jovohir» asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalarini bo'lishi bilan birga, uning yuksalishiga ham katta hissa qo'shdi.

(Navoiyning yuqoridagi asarlaridan parchalar o'qib tahlil qilinadi).

XV asrda Xirotda yashagan atoqli alloma Husayn Voiz Koshfiy ham nutq haqida qimmatli fikrlar bildirgan:

«Bilgilki, odamzotning sharafi nutqi bilan va nutq odobiga rioya qilmagan odam bu sharafdan bebahradir. So'z hamma vaqt savob uchun ishlatilishi, to'g'ri va haqqoniy bo'lishi kerak. Agar shunday bo'lmasa, jim turgan ma'qul», - deydi va suhbat qoidalarini ikkiga ajratadi.

I. Yoshi ulug'larning suhbat odobi qoidalarini oltita:

1. Har kimning ahvoriga qarab munosib so'z aytsin;
2. Dag'allik qilmasdan, lutf va muloyimlik bilan gapirsin;
3. Gapirayotganda tabassum qilib, ochilib gapirsin;

4. Ovozini baland ko'tarmasin, eshituvchilarga malol keltirmaydigan qilib gapirsin;

5. Odamlarga naf'i tegadigan ma'noli gaplarni gapirsin;

6. Agar so'zning qimmat-qadri bo'lmasa uni tilga olmasin, chunki ulug'larning so'zi bamisoli urug'dir, agar urug' puch yoki chirigan bo'lsa, uni qaerga ekmang unib chiqmaydi;

II. Yoshlar suhbat odobi sakkizta:

1. So'ramagunlaricha gapirmasin;

2. Gapirayotganda ovozini baland ko'tarmasin;

3. Gapirayotganda o'nggu sulga qaramasin;

4. G'arazli va kinoyali gaplarni gapirmasin;

5. Qattiq gapirmasin va betga choparlik qilmasin;

6. Pushaymon bo'lmaslik uchun o'ylab gapirsin;

7. Odamlar gapini bo'lib so'z qotmasin;

8. Ko'p gapirmasin. Chunki ko'p gapirish aqli noqislik belgisidir. Oz bo'lsa ham, ammo soz gapirishni shior etsin.

O'zbek badiiy nutqi tarixida Z.M.Bobur alohida o'rin tutadi. SHoirning nazmi va «Boburnoma» si nutqning go'zal namunalaridir. Dunyo olimlari «Boburnoma» ni XV asrning eng yaxshi prozaik asari deb tan olishlari bejiz emas, albatta. «Boburnoma» nihoyatda go'zal va ravon tilda yozilgan asardir. Bobur o'zi hammabop yozishi bilan birga, boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, Boburning Humoyunga yozgan xatini eslash yetarlidir. (Xat o'qilib, tahlil etaladi).

SHuningdek, keyingi asrlarda ijod qilgan Ogahiy, Komil Xorazmiy, Munis Xorazmiy, Mashrab, Maxmur, Gulxaniy, Nodira, Uvaysiy, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar o'g'li, Fitrat, Behbudiy, So'fizoda, Hamza kabi mutafakkirlarning asarlarida o'zbek mumtoz adabiy tili me'yorlari amaliy jihatdan mukammallashib bordi va ularning asarlari nutq madaniyati rivojiga bebaho hissa bo'lib qo'shildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, SHarq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta

egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqning ichki (mazmun) va tashqi «shakl» ko'rinishiga birdek e'tibor berish, go'zal va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini maqsadga muvofiq hamda o'rinli ishlatish vazifalarini qo'yadilar va ularning ijrosini chuqur tahlil etadilar.

Demak, nutq madaniyatining tarixi qadimiy ekan, uning boyligi ham bitmas tuganmasdir. Bu boyliklardan o'rinli foydalaning jozibali nutq ifodasini hosil qiladi. Bu nutqimizning yuksak namunasi bo'lib, adabiy til boyligidan saralab olingan so'zlar yig'indisidan iborat bo'ladi. Nutq jarayonida aniq qoliplari ishlab chiqiladi, takomillashtirilib boriladi.

Mavjud lingvistik adabiyotlarda notiq, notiqlik san'ati, voiz, voizlik, voizlik san'ati kabi tushuncha va atamalarga duch kelamiz. Xalq orasida: so'zga chechan, so'zga usta, so'z ustasi, so'zamol, so'zamollik, so'zni boplaydi, gapni do'ndiradi, gapga usta, chiroyli gapiradi singari iboralar bor. Keltirilgan so'z va iboralarning barchasi inson nutqining, inson nutqi kamolotining darajasini, umumiy jo'n nutqdan farqlanadigan nutq namunalarini ifoda qiladi. Hamma ham agar u nutqiy nuqson bilan tug'ilmasa gapiradi. Ammo hamma ham bir xilda gapga chechan, o'ta chiroyli gapiruvchi bo'lavermaydi. Nutqiy chechanlik - notiqlik alohida qobiliyatdir. Mumtoz ma'nodagi notiqlik - bu alohida farqulotda nutqiy san'atdir. CHinnakam notiqalar notiqlik mahoratiga tabiiy qobiliyat bilan bir qatorda o'z tili, nutqi ustida tinimsiz ishlash natijasida erishadilar.

O'tmish va o'tmishga oid adabiyotlarda alohida nutqiy mahorat bo'lgan notiqlik ko'rinishlari odamlarning kundalik nutqidan, nutqiy faoliyatidan farqlanilgan. CHinnakam san'at, alohida qobiliyat ma'nosidagi notiqlik barcha kishilar uchun ham xos bo'lmagan.

Har qanday nutq «notiqlik» namunasi (san'at sifatida) va uning egasi chin ma'noda «notiq» (san'atkor ma'nosida) degan gap emas. Notiqlik qadimiy davrdan beri alohida mahorat, san'at sifatida insondagi maxsus, noyob qobiliyat tarzida talqin etib kelinadi. SHu tufayli notiqlikni (ular orasidagi bog'liqlikni inkor etmagan holda) nutq madaniyatidan farqlash lozim. Har qanday og'zaki nutq shakli nutqiy mahorat ma'nosidagi notiqlik bo'lavermaydi. So'zlash madaniyati haqida

gap yuritiluvchi va hatto lektorlar, targ'ibotchilar (bular orasida ham haqiqiy ma'nodagi notiqalar kam uchraydi) mo'ljallangan asarlar ham bizningcha «Notiqlik san'ati» nomi bilan atalavermaslik kerak.

O'zbek tilshunosligi va san'atshunosligida notiqlik san'ati va uning o'tmishi yetarli ishlangan emas. SHu tufayli o'tmish SHarq notiqligi bilan hozirgi ma'nodagi nutq madaniyati sohasi orasidagi ko'pgina o'xshash hamda farqli tomonlar biz uchun qorong'idir. Nutq madaniyati sohasi va uning maqsadini ommaga yetkazishda o'tmish notiqligining ijobiy tomonlaridan keng foydalaning zarur. Ushbu notiqlikning ko'pgina ko'rsatmalari, qoidaviy holatlari, taniqli notiqalarning shaxsiy qobiliyat va faoliyatlarini nutq madaniyatini tarbiyalashda yaxshigina namunaviy tashviqot quroli bo'lishi mumkin. Bu masala S.Inomxo'jayevning «O'tmish sharq notiqligi» kitobida yaxshi ko'rsatilgan.

Ma'lumki, notiqlik san'atida tinglovchini, ommani o'ziga tortishga intilish maqsadi birinchi o'rinda turadi. Notiq nutqi chiroyli, jozibali bo'lishi shart. CHIroylilikka erishish uchun nutqning mazmuniga, mantiqiy kuchiga, jumlar jimjimadorligiga katta e'tibor beriladi. Ushbu ma'noda mana bu satrlar ancha o'rinli aytilgan: «Notiqlik avvalo chiroyli gapirishdir. Ammo nutqning faqat chiroyli bo'lishi hali yetarli emas, har qanday be'mani safsatalarni ham juda chiroyli qilib gapirish mumkin. Bu esa notiqlik emas, vaysaqilik sanaladi».

G.O.Vinokur o'zining «Kul'tura yazyka» asarida nutq madaniyatining notiqlik bilan bog'liq tomonlariga alohida tuxtaladi: «Notiqlik nutqi deganda men har qanday monologik og'zaki nutqni emas, balki tinglovchilarni ma'lum harakatga chorlovchi yoki ularda qandaydir g'oyalar, tasavvurlar tizimini uyg'otishga qaratilgan maxsus vazifa bajaruvchi nutqni tushunaman».

Hozirgi kunda notiqlik tushunchasi va notiq atamasi alohida mahorat va san'at ma'nosida emas, balki jo'n, ommaviyroq ma'noda tushunilmoqda va qo'llanmoqda. Hozirda nutq so'zlagan har qanday shaxsni notiq deb yuritiladi. Natijada notiq atamasi o'z asl ma'nosidan uzoqlashdi va u rasmiy yoki norasmiy so'zga chiqqan har bir nutq egasini anglatadigan bo'ldi.

Notiq va notqlik tushunchalari doirasining bunday kengayishi, ommaviylashuvi notqlik san'ati sohasi haqida yozilgan ilmiy ishlarda ham «notqlik» va «notqlik san'atini» oddiyroq va kengroq ma'noda tushuning va tushuntirishga olib keldi. Bunga ko'ra, notqlik san'ati endilikda qandaydir nutqiy mahorat (noyob qobiliyat, san'at) emas, balki har qanday odam egallashi mumkin va lozim narsa sifatida talqin etiladi.

Keltirilgan mulohazalardan keyin nutq madaniyati bilan notqlik san'ati orasidagi munosabatni belgilash muayyan qiziqish uyg'otishi aniq.

Nutq madaniyati va notqlik san'ati umumiy, o'xshash tomonlarga ega. Har ikkala soha til va nutq, inson nutqi bilan aloqadordir. Har ikkalasi kishilar nutqiy faoliyatining foydali, ta'sirchan, o'tkir bo'lishi uchun ko'rashadi, insonning nutqiy madaniyatini uning nutqiy hayotini ustirishga xizmat qiladi. Nutq madaniyati ham notqlik ham nutqiy odob, nutqiy go'zallik, nutqiy mantiq qonuniyatlaridan oziklangan holda ish ko'radi. Ammo shunga qaramasdan bizningcha nutqiy san'at ma'nosidagi notqlikni, ya'ni farqulodda nutqiy mahorat va qobiliyat bo'lgan notqlikni ommaviy nutq (notqlik) dan farqlash lozim.

Ba'zi shaxslarda uchraydigan notqlik san'ati og'zaki nutq sohasida shaxsiy qobiliyat va faoliyat tufayli erishiluvchi alohida san'atdir. Notqlikda qobiliyat va mahoratning mehnat bilan qo'shilib ketganini ko'rish mumkin. Har bir xalqning o'tmish madaniy hayotida bu xalqdan yetishib chiqqan va chin ma'noda notiq degan mo'tabar nomga sazovor bo'lgan shaxslarning unchalik ko'p emasligi ham aslida ana shu omil tufaylidir.

Nutq madaniyati tushunchasi aynan notqlik san'atining o'zi emas, ammo u notqlik mahoratiga nisbatan olganda, qandaydir o'ta oddiy tushuniluvchi hodisa ham emas.

Yuqorida aytilganlardan ma'lum bo'ladiki, nutq madaniyati va notqlik tushunchalari orasida ba'zi o'xshashlik, umumiy tomonlar bor. Bu har ikkala sohaning maqsadida ish ko'rish qurolining umumiyligida ko'rinadi. Ammo shunga qaramasdan nutq madaniyati tushunchasi bilan notqlik tushunchasi aynan bir narsa emas. Ular orasida ba'zi muhim farqli tomonlar, belgilar bor. Bular quyidagilardir:

1. Nutq madaniyati chinnakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bo'lishi, lisoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning me'yorlari bilan bog'liqtsir. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqlar orasida adabiy til talablariga to'la amal qilmaydiganlar, ma'lum lahja yoki shevada ham chinnakam notiqlik san'atini namoyish qiluvchilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik til materialining xarakteriga qarab emas, nutqning ta'sirchanligiga, nutqiy san'atga qarab belgilanadi.

2. Notiqlik - bu nutqning og'zaki shaklidir. Notiqlik san'ati - og'zaki nutq san'atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushunchadir.

3. Nutq madaniyati jamiyat a'zolarining umumiy nutqiy faoliyatini ko'zda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsadi, orzusi barchaning, butun xalqning nutqini madaniylashtirishni mo'ljallaydi. Mumtoz ma'nodagi notiqlik esa alohida shaxslarning nutqiy mahoratini, san'atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan, nutq vositasida kishilarga muayyan g'oya va maqsadlarni yetkazishni, ularni ma'lum maqsadga safarbar qilishni ko'zda tutadi. Ya'ni notiqlik san'atida tinglovchilarni ma'lum maqsadga jalb qilish asosiy o'rin tutadi.

4. San'atkor notiq nutqi asosan ko'pchilik tinglovchiga keng auditoriyalarga mo'ljallangan bo'ladi. Notiqni birdan ortik shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni o'z ichiga qamraydi.

5. Har bir kishi ona tilining imkoniyat va boyliklarini yaxshi egallagan, nutq madaniyati talablariga javob beradigan so'zamol shaxs bo'lishi mumkin. Ammo har bir shaxs ham san'atkor ma'nosidagi notiq bo'lmasligi, bo'la olmasligi mumkin. Lekin adabiy tildan foydalanuvchi har bir notiq nutq madaniyatidan xabardor bo'lishi shart.

6. Nutq madaniyati ko'pchilikni, keng xalq ommasini ko'zda to'tib ish ko'ruvchi sohadir. Bu ma'noda nutq madaniyati keng omma uchun mo'ljallangan talabdir, ammo notiqlik - bu avvalo qobiliyat, shaxsiy qobiliyatdir. Alohida san'atkorlik ma'nosidagi notiqlik nutqiy san'atni, nutqiy go'zallikni hisobga oladi.

Nutq madaniyati esa kishilarning barchasini san'atkor notiq qilishni ko'zda tutmaydi. U, asosan, ona tilida yoki o'zga bir tilda to'g'ri, madaniy gapira olish va yoza olish faoliyatini tarbiyalashni maqsad qilib oladi.

7. Nutq madaniyati - bu faqat nutq haqidagi nutqiy faoliyatga tegishli tushuncha va soha emas, u til madaniyati bilan ham, ya'ni adabiy tilni va uning me'yorlarini o'rganing va bu me'yorlarni qayta ishlash ishi bilan shug'ullanadi. Notiqlik san'ati esa bunday ilmiy - me'yoriy faoliyatni ko'zda tutmaydi.

8. Notiqlik, ko'proq nutqning mazmuniga mantiqiy asoslariga, mundarijaviy tuzilishiga e'tibor qiladi, nutq madaniyati sohasi esa ko'proq nutqning til qurilishi - lisoniy tuzilishiga e'tibor qiladi.

9. Notiqlik, asosan, aniq bir shaxs - notiq yoki guruhlar -notiqlar nutqi haqida qayg'uradi. Bunda u notiqni tinglayotganlar, ya'ni keng ma'noda tinglovchilar ommasi nutqini ham ko'zda tutmaydi. Nutq madaniyati esa, bundan farqli ravishda umuman kishilarning nutqiy faoliyatini, nutq madaniyatini ko'zda tutadi. SHu sababli nutq madaniyati maqsadiga ko'ra va nutqiy faoliyati nuqtai nazaridan keng maqsadli soha notiqlik esa tor sohasidir.

10. Notiqlik san'ati notiq uchun oldindan qanday so'zlash sxemasi va rejasini bermaydi va bu tip nutq doimo ham oldindan tayyorlangan, tayyorgarlik qurilgan nutq emas, nutq madaniyati sohasi esa jamiyat a'zolarini ona tili, ya'ni adabiy til boyliklari va vositalaridan maqsadga muvofiq sharoit va uslub taqozosi talabiga ko'ra o'rinli foydalana olish ko'nikmasini beradi. Bunday ko'nikma aslida har qanday san'atkor notiq uchun ham zarur.

11. Notiqlik va notiqlik san'ati haqidagi fan ancha qadimiy tarixga ega, nutq madaniyati ilmiy muammo va ilmiy soha sifatida hali yosh va yangidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. R.Qung'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari, Toshkent, 1992 -yil.
2. T.Qudartov. Nutq madaniyati asoslari, Toshkent, 1993 -yil.
3. K.Nazarov. Nutq madaniyatiga oid masalalar, Toshkent, 1973 -yil.
4. E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umrqulov. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari, Toshkent, 1988 -yil.
5. S.Inomxo'jayev. Notiqlik san'ati asoslari, Toshkent, 1982 -yil.
6. U.Nosirov. Nutq madaniyati va davr. Nutq madaniyatiga oid masalalar, Toshkent, 1973 -yil.
7. B.Umrqulov. Lektor nutqi va badiiy til, Toshkent, 1981 -yil.
8. E.Fozilov. Nutq madaniyatining ba'zi - bir nazariy masalalari. «Nutq madaniyatiga oid masalalar» to'plami, Toshkent, 1973 -yil.
9. S.Inomxo'jayev. O'tmish sharq notiqligi, Toshkent, 1972 -yil.
10. A.Ahmedov. Notiqlik san'ati, Toshkent, 1967 -yil.
11. G.Vinokur. Kultura yazъpsa, Moskva, 1929 -yil.
12. Beruniy. Tanlangan asarlar. III tom, 1982 -yil.
13. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. Toshkent, 1975 -yil.
14. Qobusnoma, Toshkent, 1968 -yil.
15. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai Sul-toniy. Toшkent, 1994-йил.

“НУТҚНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ”

Режа:

1. Нутқнинг тўғрилиги
2. Нутқнинг аниқлиги
3. Нутқнинг мантиқийлиги
4. Нутқнинг тозалиги.
5. Нутқнинг таъсирчанлиги

Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг ташқи кўриниши бўлиб, у фақатгина тилга боғлиқ саналмасдан, шу билан бирга, ҳам рухий, ҳам эстетик ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун ҳам унга намунавий нутқ сифатида баҳо берилганда тингловчи ва китобхонга кўзда тутилган мақсаднинг, айтилмоқчи бўлган муддаонинг тўлиқ бориб етиши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади ҳамда бу вазифаларнинг амалга оширишда нутқ олдига айрим талаблар қўйилади. Бу талабалар грамматик жиҳатдан нутқнинг тўғри бўлишини, сўзлар кўзланган маънони аниқ акс эттиришини, чиройли, ёрқин ва таъсирчан бўлишини тақозо қиладики, улар нутқнинг асосий хусусиятлари сифатида қаралади. Нутқ ҳақидаги таълимот – ортология ана шу сифатларни ўрганиш билан шуғулланади.

Қадимги даврларда ҳам нутқнинг бу жиҳатларига алоҳида эътибор бериб келишган. Масалан, римликлар намунавий нутқнинг сифатларини ўзида акс эттирувчи қоидалар ишлаб чиқишган Машҳур нотик Цицерон фикрича, аниқлик ва тозалик нутқ учун шунчалик зарурки, уларни асослаб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Аммо нотик тингловчиларни ўзига жалб қилиши учун бу сифатлар ҳали етарли эмас. Бунинг учун нутқ жозибадор бўлиши ҳам керак. Нотик Дионис Галикарнас эса нутқда мақсадга мувофиқликни муҳим деб ҳисоблаган.

Агар нутқ маълум вазият ва шарт-шароитларда амалга оширилиши назарга олинса, бунда жой, вақт, мавзу ва мулоқот жараёнининг мақсади каби омиллар катта аҳамиятга эга бўлади. Айтилганларни қисқача умумлаштирадиган бўлсак, нутқнинг асосий хусусиятлари

сифатида қуйидагиларни белгилаш лозим бўлади: тўғрилиқ, аниқлик, мантиқийлик, таъсирчанлик, тимсоллиқ, тушунарлиқ ва мақсадга мувофиқлик. Қуйида улар ҳақида қисқача маълумотлар берилади:

Савол: – Талабалар, нутқнинг асосий хусусиятлари қайсилар экан?

Талабалар жавоб берадилар:

– Нутқнинг асосий хусусиятларига тўғрилиқ, аниқлик, мантиқийлик, тозалик, таъсирчанлик киради. Бундан ташқари нутқнинг тимсоллиқ, тушунарлиқ, мақсадга мувофиқлик каби хусусиятлари ҳам мавжуд.

Нутқнинг тўғрилиги

Нутқнинг тўғри бўлиши унинг бош коммуникатив хусусияти ҳисобланади. Нутқнинг тўғри тузилган бўлиши томонларнинг – сўзловчи ва тингловчининг, ёзувчи ва ўқувчининг бир-бирларини тез ва осон тушунишларини таъминлайди. Агар нутқ тўғри бўлма-са, у аниқ ҳам, мақсадга мувофиқ ҳам, мантиқий ҳам бўлмайди. Демак, нутқнинг тўғри бўлиши дастлаб унинг адабий тил меъёрларига мувофиқ келиши бўлиб ҳисобланади.

Нутқнинг тўғри бўлиши асосан икки меъёрга – урғу ва грамматик меъёрга амал қилишни тақозо этади. Нутқ жараёнида маънони тўғри аниқлаш учун сўздаги бўғин, гапдаги сўз урғусининг тўғри ишлатишига эътибор қилишимиз лозим бўлади.

Нутқ қурилишининг грамматик шаклларини фарқлай олиш сўзларни мазмуний боғланишларига қараб жойлаштириш грамматик меъёрларни белгилар экан, нутқнинг тўғри ифодаланиши учун гап тузиш қоидаларини ўзлаштириш, ўзак ва қўшимчалар ўртасидаги муносабатларни, эга-кесим мослигини, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш йўлларини яхши англаш лозим бўлади. Акс ҳолда нутқда камчилик рўй беради. Мисол: Алфавитимизга қўшимча ҳарфлар киритиш ёки чиқариш билан нутқ маданиятимизни ошириш учун имконият яратилмай, балки нутқ маданиятимиз такомиллашувида чалкашлик содир бўлиши **мумкин эмасми?** (Газетадан).

Нутқда синтактик меъёрларнинг бузилиши ҳам кузатилади. Шукрулло, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Пўлат Мўмин асарлари синтаксисини таҳлил қилган Ф. Исҳоқов бу бузилишларни танқид қилиб, қуйидаги мисолларни келтиради: **сўз тартибининг бузилиши:**

Отабек фарзандига ким куяр ахир,

О, нақадар оғир фарзанднинг доғи.

(Шукрулло)

Ғалвиракнинг ўзи хунук, лекин мағзи соз бўлур,

Пистанинг ҳам қаттиғидан очиқ оғзи соз бўлур.

(Шукрулло)

Эга-кесим номувофиклиги:

Нима етишмасди? Етишмасди фақат,

Мангу баҳор олиб келувчи бизлар.

(Миртемир)

Ф. Исҳоқов шоир Туроб Тўла ижодида, ҳатто, унинг прозаик асарларида инверсиянинг ҳаддан ташқари, чекланмаган даражада кўп ишлатилишини ачиниб гапиради. Айрим намуналар: Мана ким бўлса, дейди фарзандим инсон. Домла ўйлаб туриб, бу “Садраш” бўлсин деди, бўлмаса. Ўшанда ўша шоир украин тилида “Пушкин ва чакмоқ” деган шеър ўқиб кетди, ёдаки бирданига¹.

Маънонинг тўғри, мақсадга мувофиқ ифода этишида оҳангнинг ҳам хизмати катта. Сўзларга қайси йўсинда урғу берилишига ўзгариб бориши мумкин. Масалан, нутқ жараёнида келинг сўзидаги самимият, пичинг, масхаралаш, норозилик каби оттенкалар фақат оҳанг ёрдамидагина реаллашади.

Хуллас, она тили хазинасидан керакли грамматик шаклларни танлаш ва уларни жой-жойида ишлатиш, нутқни тўғри тузишга эришиш, ҳар бир тил бирлигини ўрнига қўйиб талаффуз қилиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан саналади.

Нутқнинг аниқлиги

Аниқлик ҳам нутқнинг асосий коммуникатив сифатларидан биридир. Агар тўғрилиқ нутқнинг юзага келишида фақат тил омили зарурий белгиси сифатида қаралса, нутқнинг аниқлиги дейилганда унинг шаклланишига хизмат қиладиган, тилдан ташқарида бўлган омилларни ҳам назарда тутиш лозим бўлади. Бунда дастлаб тил ва тафаккур муносабати туради. Чунки, табиат ва ҳодисалар ўртасидаги мутаносиблик ва унинг нутқда акс этиши ана шу аниқликнинг худди ўзидир.

¹ Ф. Исҳоқов. Ўзбекистон тилининг асосий грамматик шакллари ва уларнинг таркиби. “Фарғона”, 1973, 112–119-бетлар.

А. Қахҳорнинг ижоди ҳамда тил маҳорати ҳақидаги айрим мулоҳазалари диққатга сазовордир. Маъруф Ҳакимнинг “Қаҳрамоннинг ўлими” ҳикоясини таҳлил қилган ёзувчи Ботир белига қатор бешта бомба қистириб, қўлида бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди жумлаларидаги бомба сўзининг нотўғри қўлланганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқламаслигини танқид қилади. А.Қахҳор таҳлилда давом этиб, ҳикоядан яна мисоллар келтиради. Ботир “Султон аканинг оёқларини силаганда қўлига елимга ўхшаш бир нарса ёпишганлигини сизди: қоронғуда нима эканлигини билолмай қолди”. Шу ернинг ўзида “Женя йигитнинг кўзига узоқ тикилиб қолди”. Қўлга теккан қон кўринмаган йигитнинг кўзига қоронғида кўз кўринадими, дейди ёзувчи².

Аниқлик – бу сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мос ва мувофиқ келишидир.

Нутқнинг мантиқийлиги

Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари – тўғрилиқ ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифода этиш учун муваффақиятсиз танланган лексик бирлик ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчилликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ бориб етмаслигига, баъзан умуман англашилмаслигига сабаб бўлиши мумкин. Нутқни шакллантиришдаги эътиборсизлик оқибатида баъзан мантиқсизлик ҳам юз беради. Қуйидаги мисолда диққат қилайлик:

² А. Қахҳор. Ёшлар билан суҳбат. Т., 1968, 44–46-бетлар.

Ферма жонкуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини муддатдан олдин бажардилар (Газетадан). Гапда сўзларнинг тартиби тўғри бўлмаганлиги, олти ойлик бирикмасининг давлатга сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантикқа путур етаяпти, фикрни баён қилишда хатолик юз бераяпти.

Сўзларни бир-бирига мазмунан боғлаш, улар ўртасидаги грамматик алоқани тўғри шакллантириш синтактик меъёрга амал қилишнинг асосий шарти бўлиб ҳисобланади. Мана бу мисолда куй ва рақс сўзларининг диктор томонидан уйғун тарзда қўлланиб юборилиши мантикнинг бузилишига олиб келган: Энди куй ва рақслар тинглаб, дам олинг (телевидениядан). Куйни тинглаш мумкин, аммо рақсни-чи? Ҳаммомда **қатик** ва **шиша идишлар истеъмол қилиш** ман этилади (“Муштум” журнали).

Демак, мантикий нутқ деганда яхлит бир тизим асосида шакланган, фикрлар ривожидан изчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ, мақсадга мувофиқ равишда юзага келадиган нутқни тушунамиз.

Нутқнинг тозалиги

Нутқнинг тозалиги деганда унда тил элементларининг ишлатилишида адабий тил меъёрларига амал қилиш-қилмаслик тушунилади. Яхши, намунавий нутқ ҳозирги ўзбек адабий тилига, унинг талабларига мос ҳолда шакланган бўлиши, турли ғайриадабий ва ғайриахлоқий тил элементларидан холи бўлиши керак. Чунки у бой маънавий-ахлоқий қадриятларга эга бўлган ва бугун мустақиллик даврида яшаб, дунё ҳамжамияти билан тенг мавқеда мулоқотда бўлаётган ўзбек халқининг маданий даражасига мос бўлиши лозим.

Ижтимоий муҳитнинг тилдан фойдаланиш жараёнига таъсир кўрсатиши табиий бир ҳолдир. Кишилар ўз нутқларида билиб-билмай ёки эътиборсизлик оқибатида бошқа тил элементларидан ҳам фойдаланадилар. Бошқа миллат вакиллари билан яшаш, меҳнат қилиш, таълим олиш, хуллас, муомала жараёнида шундай ҳоллар юз беради.

Бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш нутқда заруриятга кўра улардан фойдаланиш салбий ҳодиса эмас. Аммо бундай сўзлар орасида варваризм деб аталувчи шундай бир қатлам мавжудки, уларни нутқда қўллаш-қўлламаслик масаласига адабий тил меъёрлари нуктаи назаридан муносабат билдириш лозим.

Гап шундаки, варваризм сифатида қараладиган ну, как, вот, совсем, вообще, только, только так, естественно, обязательно, конечно, уже, почти, так что, значит, как раз, неужели, тем более, документ, оформить қилмоқ, организовать қилмоқ, принимать қилмоқ, разрешение олмоқ, подпись қўймоқ, бо, акун, сони каби сўз ва бирикмаларнинг ўзбек тилида айнан эквивалентлари мавжуд. Бунинг устига улар адабий тилимизга кирган эмас. Демак, бу сўзлар ўзбек тили учун меъёр эмас. Аммо биз уларни, ижтимоий муҳит таъсиридан бўлса керак албатта, фарқига бормасдан ишлатаверамиз, нутқимизни назорат қилмаймиз. Шу тарзда лексик меъёр ҳам, нутқ ҳам бузилади.

Шунинг учун ҳам тилда варваризмларнинг ишлатилишини ижобий ҳодиса сифатида эмас, балки меъёрнинг бузилиши деб қараш ва уларни нутқда қўлламаслик лозим.

Имкони борича бадиий адабиётда ҳам вулгар сўзларни ишла-тишдан қочиш керак. Чунки бадиий адабиёт кишиларга эстетик таъсир ўтказиш воситаси бўлиши билан бирга, тарбия манбаи эканлигини ҳам унутмаслигимиз керак.

Хуллас, нутқнимизнинг тозалиги учун кураш ундан фойдаланувчи ҳар бир кишининг вазифаси бўлиши керак. Ана шундагина умуммиллий тил маданияти ҳақида гапиришимиз мумкин бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлиги

Нутқнинг ижро этилишида унга маълум бир воқеа-ҳодиса ҳақида маълумот беришдан ташқари яна бир мақсад – тингловчи онгига ва руҳиятига таъсир этиш вазифа қилиб қўйилади. Шунинг учун ҳам таъсирчанлик нутқнинг асосий сифатларидан бири саналади ҳамда тўғрилиқ ва аниқлик ҳам, мантиқийлик ва тозалик ҳам суҳбатдошга, тингловчига ёки ўқувчига таъсир этишига қаратилган бўлади. Бу санаб ўтилган хусусиятларда тил омиллари биринчи ўринда турса, уларнинг барчасидан фойдаланган ҳолда таъсирчанлик кенг доирада тилдан ташқаридаги омилларни ҳам қамраб олади.

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади ва шунинг учун унинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазиятни эътиборга олиш ҳам муҳим саналади. Яъни нотик аудиторияни ҳисобга олиши – уларни билим даражасидан ёшигача, ҳатто нутқ сўзланаётган пайтдаги кайфиятгача кузатиб турилиши, нутқнинг тингловчилар томонидан қабул қилинишини назоратга олиб борилиши лозим бўлади. Малакали би-

лимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган аудитория олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга йўл қўйиб бўлмайди. Хуллас, нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади. Ва бутун диққат-эътибор ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга етказиш вазифа қилиб қўйилади.

Нутқнинг тингловчиларга қандай таъсир қилишида ва уларда қандай таассурот қолдиришида нотикнинг нутқий жараён давомида ўзини қандай тута билиши, жест ва мимикалари, ҳатто кийиниши каби омилларнинг ҳам аҳамияти бор. Самимийлик, хушмуомалалик, одоблилик, аудиторияга хурмат билан қараш каби фазилатлар нутқнинг тингловчилар томонидан эътибор билан тингланишига сабаб бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлиги, ифодалилиги ҳақидаги гап, маълум маънода, нутқ сифатлари ҳақида айтилган мулоҳазаларга яқун яшадир. Чунки яхши нутқнинг фазилатларини кўрсатиб ўтиш, нутқда учрайдиган айрим типик хатоларни таҳлил этиш пировард натижада таъсирчан бир нутқни шакллантиришга хизмат қилади.

НУТҚНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Дарснинг мақсади. а) таълимий мақсад: талабаларга нутқнинг асосий хусусиятлари ҳақида маълумот бериш;

б) тарбиявий мақсад: талабаларга экологик тарбия бериш;

в) ривожлантирувчи мақсад: талабалар нутқий хусусиятларини янада ривожлантириш.

Дарснинг жиҳози: дарслик, тарқатма материаллар, қўшимча адабиётлар, кўргазмали восита, маъруза матни.

Ташкилий қисм. Саломлашиш. Давлат мадҳиясини айтиш. Навбатчи ахбороти. Талабаларнинг, хонанинг дарсга тайёрлигини ўрганиш.

Ўтилган мавзу: Нутқий саводхонлик ва нутқ маданияти асослари.

Мавзу юзасидан талабаларга саволли карточкалар тарқатилади. Талабалар жавоб берадилар.

1. “Нутқ маданияти” деганда нимани тушунасиш?

2. Нутқ маданияти қоидаларига ўрганиш нима учун керак?

3. Олимларимизнинг нутқ маданиятига оид фикрларидан келтира оласизми?

4. Саводхонлик нималарга асосланади?

Талабалардан саволларга жавоб олингандан сўнг, уйга берилган топшириқ текширилади. Бир-икки ўқувчига ўқитилади. Сўнг ўқитувчи бу мавзунини хулосалайди.

Янги мавзу баёни режа асосида олиб борилади.

Дарснинг режаси:

1. Нутқнинг тўғрилиги.
2. Нутқнинг аниқлиги.
3. Нутқнинг мантиқийлиги.
4. Нутқнинг тозаллиги.
5. Нутқнинг таъсирчанлиги.

Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг ташқи кўриниши бўлиб, у фақатгина тилга боғлиқ саналмасдан, шу билан бирга, ҳам рухий, ҳам эстетик ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун ҳам унга намунавий нутқ сифатида баҳо берилганда тингловчи ва китобхонга кўзда тутилган мақсаднинг, айтилмоқчи бўлган муддаонинг тўлиқ бориб етиши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади ҳамда бу вазифаларнинг амалга оширишда нутқ олдида айрим талаблар қўйилади. Бу талабалар грамматик жиҳатдан нутқнинг тўғри бўлишини, сўзлар кўзланган маънони аниқ акс эттиришини, чиройли, ёрқин ва таъсирчан бўлишини тақозо қиладики, улар нутқнинг асосий хусусиятлари сифатида қаралади. Нутқ ҳақидаги таълимот – ортология ана шу сифатларни ўрганиш билан шуғулланади.

Қадимги даврларда ҳам нутқнинг бу жиҳатларига алоҳида эътибор бериб келишган. Масалан, римликлар намунавий нутқнинг сифатларини ўзида акс эттирувчи қоидалар ишлаб чиқишган Машҳур нотик Цицерон фикрича, аниқлик ва тозаллик нутқ учун шунчалик зарурки, уларни асослаб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Аммо нотик

тингловчиларни ўзига жалб қилиши учун бу сифатлар ҳали етарли эмас. Бунинг учун нутқ жозибадор бўлиши ҳам керак. Нотик Дионис Галикарнас эса нутқда мақсадга мувофиқликни муҳим деб ҳисоблаган.

Агар нутқ маълум вазият ва шарт-шароитларда амалга оширилиши назарга олинса, бунда жой, вақт, мавзу ва мулоқот жараёнининг мақсади каби омиллар катта аҳамиятга эга бўлади. Айтилганларни қисқача умумлаштирадиган бўлсак, нутқнинг асосий хусусиятлари сифатида қуйидагиларни белгилаш лозим бўлади: тўғрилиқ, аниқлик, мантикийлик, таъсирчанлик, тимсоллиқ, тушунарлиқ ва мақсадга мувофиқлик. Қуйида улар ҳақида қисқача маълумотлар берилади:

Савол: – Талабалар, нутқнинг асосий хусусиятлари қайсилар экан?

Талабалар жавоб берадилар:

– Нутқнинг асосий хусусиятларига тўғрилиқ, аниқлик, мантикийлик, тозалик, таъсирчанлик киради. Бундан ташқари нутқнинг тимсоллиқ, тушунарлиқ, мақсадга мувофиқлик каби хусусиятлари ҳам мавжуд.

Нутқнинг тўғрилиги

Нутқнинг тўғри бўлиши унинг бош коммуникатив хусусияти ҳисобланади. Нутқнинг тўғри тузилган бўлиши томонларнинг –

сўзловчи ва тингловчининг, ёзувчи ва ўқувчининг бир-бирларини тез ва осон тушунишларини таъминлайди. Агар нутқ тўғри бўлма-са, у аниқ ҳам, мақсадга мувофиқ ҳам, мантикий ҳам бўлмайди. Демак, нутқнинг тўғри бўлиши дастлаб унинг адабий тил меъёрларига мувофиқ келиши бўлиб ҳисобланади.

Нутқнинг тўғри бўлиши асосан икки меъёрга – урғу ва грамматик меъёрга амал қилишни тақозо этади. Нутқ жараёнида маънони тўғри англатиш учун сўздаги бўғин, гапдаги сўз урғусининг тўғри ишлатишига эътибор қилишимиз лозим бўлади.

Нутқ қурилишининг грамматик шаклларини фарқлай олиш сўзларни мазмуний боғланишларига қараб жойлаштириш грамматик меъёрларни белгилар экан, нутқнинг тўғри ифодаланиши учун гап тузиш қоидаларини ўзлаштириш, ўзак ва қўшимчалар ўртасидаги муносабатларни, эга-кесим мослигини, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш йўлларини яхши англаш лозим бўлади. Акс ҳолда нутқда камчилик рўй беради. Мисол: Алфавитимизга қўшимча ҳарфлар киритиш ёки чиқариш билан нутқ маданиятимизни ошириш учун имконият яратилмай, балки нутқ маданиятимиз такомиллашувида чалкашлик содир бўлиши **мумкин эмасми?** (Газетадан).

Нутқда синтактик меъёрларнинг бузилиши ҳам кузатилади. Шукрулло, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Пўлат Мўмин асарлари синтаксисини таҳлил қилган Ф. Исҳоқов бу бузилишларни танқид қилиб, қуйидаги мисолларни келтиради: **сўз тартибининг бузилиши:**

Отабек фарзандига ким куяр ахир,

О, нақадар оғир фарзанднинг доғи.

(Шукрулло)

Ғалвиракнинг ўзи хунук, лекин мағзи соз бўлур,
Пистанинг ҳам қаттиғидан очиқ оғзи соз бўлур. *(Шукрулло)*

Эга-кесим номувофиклиги:

Нима етишмасди? Етишмасди фақат,
Мангу баҳор олиб келувчи бизлар. *(Миртемир)*

Ф. Исҳоқов шоир Туроб Тўла ижодида, ҳатто, унинг прозаик асарларида инверсиянинг ҳаддан ташқари, чекланмаган даражада кўп ишлатилишини ачиниб гапиради. Айрим намуналар: Мана ким бўлса, дейди фарзандим инсон. Домла ўйлаб туриб, бу “Садраш” бўлсин деди, бўлмаса. Ўшанда ўша шоир украин тилида “Пушкин ва чакмоқ” деган шеър ўқиб кетди, ёдаки бирданига³.

Маънонинг тўғри, мақсадга мувофиқ ифода этишида оҳангнинг ҳам хизмати катта. Сўзларга қайси йўсинда урғу берилишига ўзгариб бориши мумкин. Масалан, нутқ жараёнида келинг сўзидаги самимият, пичинг, масхаралаш, норозилик каби оттенкалар фақат оҳанг ёрдамидагина реаллашади.

Хуллас, она тили хазинасидан керакли грамматик шаклларни танлаш ва уларни жой-жойида ишлатиш, нутқни тўғри тузишга эришиш, ҳар бир тил бирлигини ўрнига қўйиб талаффуз қилиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан саналади.

Нутқнинг аниқлиги

³ Ф. Исҳоқов. Ўзбекистон тилининг грамматикаси ва фонетикаси. “Нутқ маданиятига оид масалалар” тўплами. “Фарғона”, 1973, 112–119-бетлар.

Аниқлик ҳам нутқнинг асосий коммуникатив сифатларидан биридир. Агар тўғрилиқ нутқнинг юзага келишида фақат тил омили зарурий белгиси сифатида қаралса, нутқнинг аниқлиги дейилганда унинг шаклланишига хизмат қиладиган, тилдан ташқарида бўлган омилларни ҳам назарда тутиш лозим бўлади. Бунда дастлаб тил ва тафаккур муносабати туради. Чунки, табиат ва ҳодисалар ўртасидаги мутаносиблик ва унинг нутқда акс этиши ана шу аниқликнинг худди ўзидир.

А. Қаҳҳорнинг ижоди ҳамда тил маҳорати ҳақидаги айрим мулоҳазалари диққатга сазовордир. Маъруф Ҳакимнинг “Қаҳрамоннинг ўлими” ҳикоясини таҳлил қилган ёзувчи Ботир белига қатор бешта бомба қистириб, қўлида бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди жумлаларидаги бомба сўзининг нотўғри қўлланганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқламаслигини танқид қилади. А.Қаҳҳор таҳлилда давом этиб, ҳикоядан яна мисоллар келтиради. Ботир “Султон аканинг оёқларини силаганда қўлига елимга ўхшаш бир нарса ёпишганлигини сизди: қоронғуда нима эканлигини билолмай қолди”. Шу ернинг ўзида “Женя йигитнинг кўзига узоқ тикилиб қолди”. Қўлга теккан қон кўринмаган йигитнинг кўзига қоронғида кўз кўринадими, дейди ёзувчи⁴.

Аниқлик – бу сўзнинг ўзи ифодаляётган воқеликка мос ва мувофиқ келишидир.

Нутқнинг мантиқийлиги

⁴ А. Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. Т., 1968, 44–46-бетлар.

Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари – тўғрилиқ ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифода этиш учун муваффақиятсиз танланган лексик бирлик ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчилликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ бориб етмаслигига, баъзан умуман англашилмаслигига сабаб бўлиши мумкин. Нутқни шакллантиришдаги эътиборсизлик оқибатида баъзан мантиқсизлик ҳам юз беради. Қуйидаги мисолда диққат қилайлик: Ферма жонкуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини муддатдан олдин бажардилар (Газетадан). Гапда сўзларнинг тартиби тўғри бўлмаганлиги, олти ойлик бирикмасининг давлатга сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантиққа путур етаяпти, фикрни баён қилишда хатолик юз бераяпти.

Сўзларни бир-бирига мазмунан боғлаш, улар ўртасидаги грамматик алоқани тўғри шакллантириш синтактик меъёрга амал қилишнинг асосий шarti бўлиб ҳисобланади. Мана бу мисолда куй ва рақс сўзларининг диктор томонидан уйғун тарзда қўлланиб юборилиши мантиқнинг бузилишига олиб келган: Энди куй ва рақслар тинглаб, дам олинг (телевидениядан). Куйни тинглаш мумкин, аммо рақсни-чи? Ҳаммомда **қатик** ва **шиша идишлар истеъмол қилиш** ман этилади (“Муштум” журнали).

Демак, мантиқий нутқ деганда яхлит бир тизим асосида шакланган, фикрлар ривожини изчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ, мақсадга мувофиқ равишда юзага келадиган нутқни тушунамиз.

Нутқнинг тозаллиги

Нутқнинг тозалиги деганда унда тил элементларининг ишлатилишида адабий тил меъёрларига амал қилиш-қилмаслик тушунилади. Яхши, намунавий нутқ ҳозирги ўзбек адабий тилига, унинг талабларига мос ҳолда шаклланган бўлиши, турли ғайриадабий ва ғайриахлоқий тил элементларидан холи бўлиши керак. Чунки у бой маънавий-ахлоқий қадриятларга эга бўлган ва бугун мустақиллик даврида яшаб, дунё ҳамжамияти билан тенг мавқеда мулоқотда бўлаётган ўзбек халқининг маданий даражасига мос бўлиши лозим.

Ижтимоий муҳитнинг тилдан фойдаланиш жараёнига таъсир кўрсатиши табиий бир ҳолдир. Кишилар ўз нутқларида билиб-билмай ёки эътиборсизлик оқибатида бошқа тил элементларидан ҳам фойдаланадилар. Бошқа миллат вакиллари билан яшаш, меҳнат қилиш, таълим олиш, хуллас, муомала жараёнида шундай ҳоллар юз беради.

Бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш нутқда заруриятга кўра улардан фойдаланиш салбий ҳодиса эмас. Аммо бундай сўзлар орасида варваризм деб аталувчи шундай бир қатлам мавжудки, уларни нутқда қўллаш-қўлламаслик масаласига адабий тил меъёрлари нуқтаи назаридан муносабат билдириш лозим.

Гап шундаки, варваризм сифатида қараладиган ну, как, вот, совсем, вообще, только, только так, естественно, обязательно, конечно, уже, почти, так что, значит, как раз, неужели, тем более, документ, оформить қилмоқ, организовать қилмоқ, принимать қилмоқ, разрешение олмоқ, подпись қўймоқ, бо, акун, сони каби сўз ва бирикмаларнинг ўзбек тилида айнан эквивалентлари мавжуд. Бунинг устига улар адабий тилимизга кирган эмас. Демак, бу сўзлар

Ўзбек тили учун меъёр эмас. Аммо биз уларни, ижтимоий муҳит таъсиридан бўлса керак албатта, фарқига бормасдан ишлатаверамиз, нутқимизни назорат қилмаймиз. Шу тарзда лексик меъёр ҳам, нутқ ҳам бузилади.

Шунинг учун ҳам тилда варваризмларнинг ишлатилишини ижобий ҳодиса сифатида эмас, балки меъёрнинг бузилиши деб қараш ва уларни нутқда қўлламаслик лозим.

Имкони борича бадиий адабиётда ҳам вулгар сўзларни ишлатишдан қочиш керак. Чунки бадиий адабиёт кишиларга эстетик таъсир ўтказиш воситаси бўлиши билан бирга, тарбия манбаи эканлигини ҳам унутмаслигимиз керак.

Хуллас, нутқимизнинг тозалиги учун кураш ундан фойдаланувчи ҳар бир кишининг вазифаси бўлиши керак. Ана шундагина умуммиллий тил маданияти ҳақида гапиришимиз мумкин бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлиги

Нутқнинг ижро этилишида унга маълум бир воқеа-ҳодиса ҳақида маълумот беришдан ташқари яна бир мақсад – тингловчи онгига ва руҳиятига таъсир этиш вазифа қилиб қўйилади. Шунинг учун ҳам таъсирчанлик нутқнинг асосий сифатларидан бири саналади ҳамда тўғрилиқ ва аниқлик ҳам, мантиқийлик ва тозалик ҳам суҳбатдошга, тингловчига ёки ўқувчига таъсир этишига қаратилган бўлади. Бу санаб ўтилган хусусиятларда тил омиллари биринчи

ўринда турса, уларнинг барчасидан фойдаланган ҳолда таъсирчанлик кенг доирада тилдан ташқаридаги омилларни ҳам қамраб олади.

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади ва шунинг учун унинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазиятни эътиборга олиш ҳам муҳим саналади. Яъни нотик аудиторияни ҳисобга олиши – уларни билим даражасидан ёшигача, ҳатто нутқ сўзланаётган пайтдаги кайфиятгача кузатиб турилиши, нутқнинг тингловчилар томонидан қабул қилинишини назоратга олиб борилиши лозим бўлади. Малакали билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган аудитория олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга йўл қўйиб бўлмайди. Хуллас, нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади. Ва бутун диққат-эътибор ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга етказиш вазифа қилиб қўйилади.

Нутқнинг тингловчиларга қандай таъсир қилишида ва уларда қандай таассурот қолдиришида нотикнинг нутқий жараён давомида ўзини қандай тута билиши, жест ва мимикалари, ҳатто кийиниши каби омилларнинг ҳам аҳамияти бор. Самимийлик, хушмуомалалик, одоблилик, аудиторияга ҳурмат билан қараш каби фазилатлар нутқнинг тингловчилар томонидан эътибор билан тингланишига сабаб бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлиги, ифодалилиги ҳақидаги гап, маълум маънода, нутқ сифатлари ҳақида айтилган мулоҳазаларга якун

ясашдир. Чунки яхши нутқнинг фазилатларини кўрсатиб ўтиш, нутқда учрайдиган айрим типик хатоларни таҳлил этиш пировард натижада таъсирчан бир нутқни шакллантиришга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. И. Каримов. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, 1997.
2. Аҳмедова Х. Ўқитувчи нутқи маданияти. (маърузалар матни), Қўқон, 2003.
3. Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистика асослари. Тошкент, 1987.
4. Бегматов Э. Нутқ маданияти проблемасининг пайдо бўлиши ва асосланиши. Тошкент, “Фан”, 1973.
5. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Тошкент, 1980.
6. Пўлатов И. Аҳмедова Х. Нутқ маданиятини шакллантириш усуллари. Тошкент. 2008.
7. Ибраҳимов И. Ўзбек миллий тилининг нутқ маданияти масалалари. Тошкент, 1969.
8. Иномхўжаев И., Хўжаев А. Бадиий сўз санъати. Тошкент, 1972.
9. Исҳоқов Ф. Эътиқодимиз ҳам бор, эътирозларимиз ҳам. “Нутқ маданиятига оид масалалар” тўплами. Тошкент, 1973.
10. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Тошкент, А. Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2007.
11. Маҳмудов Н, Кафиев А, Йўлдошев И. Давлат тилида иш юритиш. Тошкент, 2003.

12. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот нутқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Автореф. Тошкент, 2000.
13. Назаров К. Нутқ маданиятига оид масалалар. Тошкент, 1973.
14. Нейматов Ҳ, Бозоров О. Тил ва нутқ. Тошкент, 1993.
15. Пўлатов И. П., Исамитдинов С. С., Одилов С. А. Таълимдаги инновациялар. Тошкент, “Фан” 2007.
16. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантук. Ўқитувчи, 1993.
17. Қосимова Р. Она тили дарсларини нутқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш билан боғлаб ўрганиш – “Ўзбек тили таълими жараёнида фанлараро боғланиш масалалари”. Тошкент, 2005.
18. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Тошкент, 1993.
19. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент, 2002.